

БУХОРО ВОҲАСИДА ЗИРОАТЧИЛИК ҲОМИЙСИ БОБОДЕҲҚОН ВА У БИЛАН БОҒЛИҚ УРФ-ОДАТ ВА МАРОСИМЛАР

Н. А.Жумаева
БухДУ ўқитувчи

Қадимдан ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланган халқлар зироатчиликда аждодлари томонидан мерос қилиб қолдирилган турли туман урф-одатлар, маросимлар ва удумларга қатъий амал қилишган, уларнинг магик (сеҳргарлик) кучига ишонган. Ижтимоий ҳаётда катта ўрин тутган бу маросимларда, аввало зироатчилк билан боғлиқ удум ва маросимларнинг кўплари ўзининг келиб чиқиш илдизлари исломгача бўлган табиат ҳодисалари илиҳийлаштириш осмон ва ер илоҳларига сиғиниш билан боғлиқ бўлган. Шунингдек кўплаб зироат урф-одат ва маросимларидан исломгача бўлган эътиқодий қарашлар билан исломий қарашларни қоришган синкретик тарзда ҳам учратамиз.

Биз қуйида Ўрта Осиёнинг қадимий деҳқончилик минтақаларидан бири ҳисобланган Бухоро воҳаси ўзбекларининг деҳқончиликка оид маросимларда Бободехқон култи ва у билан боғлиқ маросимлар борасида дала этнографик материаллари ва илмий адабиётлардан келтирилган маълумотлар асосида фикрлашамиз. Аввало шуни таъкидлаш жоизки деҳқончиликка оид бажарилаётган ҳар бир ирим, урф- одат замирида воҳа аҳлининг зироатчилик билан боғлиқ асрий ҳаётий тажрибалари, зийраклик билан узлуксиз кузатишлари жамланган бўлиб, уларнинг туб моҳиятига эътибор берилса эзгулик ҳаётбахш нурларга талпиниш, деҳқончиликда самарали ҳосил етиштириш, одамларни ҳосил етиштиришда бўлиши мумкин бўлган кўнгилсизликлардан огоҳ етиш, ҳалол меҳнатни ривожлантириш, табиат неъматларини кўпайтириш ва авайлаб асрашдан иборат бўлган.

Зироатчилик билан боғлиқ урф- одат ва маросимлар доно халқимиз тафаккурининг ғаройиб мўжизаларидан биридир. Аждодларимиз неча- неча асрлар уларга амал қилган, шу билан бирга улар таалуқли қоидалар, дуолар, айтимлар ва аломатларни ҳам яратишган. Айниқса, Ўрта Осиёдаги бошқа халқлар каби воҳада ҳам зироатчилик ҳомийси Бободехқон култи¹ ва у билан боғлиқ урф- одатлар кенг тарқалган.

Дала этнографик материалларига таянган ҳолда шу нарса маълум бўлдики, деҳқончиликнинг ҳомийси Бободехқон ҳалол меҳнат билан кун кўрувчи, бошқалар ҳақидан ҳазар қилувчи деҳқонларга ҳомийлик қилувчи, уларнинг меҳнат унимига унум қўшувчи пир ҳисобланган. У айнаи саҳар пайтида деҳқонлар кўтарган хирмонларда пайдо бўлиб тонг саҳар турган деҳқонларнинг хирмонига барака улушиб уларнинг етиштирган ҳосилини тўкилиб сочилиб исроф бўлишдан асрар емиш. Қадимги ёзма манбаларни кузатиш

¹Бободехқон култи Помир тожикларида ҳам мавжуд бўлган. И. Муҳиддинов. Реликты до исломских обычаев и обрядов у земледельцев западного Памира (XIX-началор XX в). Душанбе. 1989.

жараёнида Бобдеҳқон образи билан боғлиқ бир манбага дуч келдик. Носируддин Бурҳониддин Рабғузийнинг асарида² зироатчиликнинг ҳомийси Бобдеҳқон Одам тимсолида аксини топади.

Асардаги “Қиссан Одам сафий алайҳис-салом” ҳикойатида агар Оллоҳ Жаброил, Микоил, Азроил каби фаришталарни яратмаганда, олам бунчалар ранг-баранг ривожланмаган бўларди,³ дейилади. Қачонки бирор нарсани яратиш зарур бўлса, ёхуд бошқа бир ишни амалга оширмоқчи бўлса, шу фаришталар хизматидан фойдаланади. Маълумотларга қараганда яхшилик фаришталари ерга тушиб деҳқонларга, чорвадорларга, ёхуд бошқа касб егаларига яхшилик қилмоқчи бўлсалар, Хўжаи Хидир, Хўжаи Хизир, Бобдеҳқон, Деҳқонбобо суратида пайдо бўлишар экан.

Кексаларнинг айтишича, фаришталар осмон токида яшашади. Уларни ҳечким кўрмайди, фақатгина кўнгил кўзи илғаши мумкин. Шу боисдан ҳам улар ҳеч қутилмаган ерда намоён бўларкан.

Бобдеҳқон тимсолини зироатчилар битта суратда тасаввур қилишолмайди. Шунингдек, фақат бобдеҳқонга бағишланган (бирор кун) белгиланган маросим ҳам йўқ. Бобдеҳқон турли маросимларда тилга олинади, унинг рамзи сифатида кўп ўринларда соқолига оқ тушган кекса киши иш бажаради. Куз ёки эрта баҳорда далага қўш тушганда, ариқларни тозалашда, уруғ экишда, ғалла ўришда, хирмондаги донни совуришда биринчи ишни бадавлат, бола-чақаси, неварачевараси кўп, иши доим олдинга кетадиган тадбиркор, обрўли киши бошлаб берган⁴. Деҳқончиликдаги ҳар қандай ишнинг бошланмасида бобдеҳқон рамзидаги кекса отахонлар туришган. Юқоридаги фикрларни Н.А.Кисляков⁵, К.А.Богомоллова⁶, М.Р.Рахимов⁷, М.С.Андреев, Л.Ф.Моногарова каби элшунос олимларнинг маълумотлари ҳам тасдиқлайди.

Элшунос олим И.Муҳиддиновнинг ёзишича, Язғулом воҳасидаги барча қишлоқларда Бобдеҳқон вазифасини “файғунай” ёки “шогун” деб аталган энг ҳурматли, тажрибали қария бажарган. Хинго дарёси ҳавзасидаги тожиклар уни “шавгун”, Рушон, Барган ва Хуфда “хушпайқадам” дейишган⁸. Уларнинг вазифаси авлоддан авлодга ўтган. М.С.Андреев ҳам юқоридаги фикрларни тасдиқлаб, ҳар қайси қутлуғ қадам (хушпойқадам ёки “омад келтирувчи”) авлоддан авлодга ўтган, ёхуд отадан ўғилга ўтиб, қўли енгил бўлган у амалга ошириладиган урф-одат ёхуд маросимда аниқ бир вазифани бажарган: биринчи кун қўш чиқариш – шудгорлашда, уруғ сочишда, ғалла ўриш ва суғоришда бош бўлган, шунингдек етти кун мобайнида эркакларни аёллар машғул бўлган ёзги яйловга боришни таъқиқлаган, дейди.

² Носируддин Бурҳониддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. 1-китоб. Т. , Ёзувчи. 1990, -Б. 27.

³ Ўша асар. -Б. 21.

⁴ Дала этнографик материаллари.1998й. Яккабоғ тумани, Эсат қишлоғи.

⁵ Кисляков Н.А. Патриархально-феодалные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX –нач. XX вв//ТИЭ. М-Л. 1962.

⁶ Богомоллова К.А. Следы древнего культа воды у таджиков.// Изв.от.общественных наук.Ан. Тадж ССР. Сталинабад.1952, вып.2.

⁷ Рахимов М.Р. Земледелие бассейна р Хингоу в дореволюционные период.// Труды АН Тадж ССР. Сталинабад. 1957. т.43.

⁸ Муҳиддинов И. Реликты до исломских обычаев и обрядов у земледельцев западного Памира (XIX-началом XX в). Душанбе. 1989, - С .11.

Шуни таъкидлаш керакки, дала-этнографик материалларига қараганда, Бухоро воҳасида Бободехқон тимсолини бажарувчи шахслар олдиндан белгилаб қўйилмаган, яъни бу вазифани ҳамиша бир киши бажармаган, шу боисдан ҳам бу вазифа отадан ўғилга қолдирилмаган⁹. Бухоро туманидаги Сафкарда қишлоғида агар қишлоқда эшон киши яшаса, кўпроқ Бободехқон вазифасини ўша киши бажарган. Агар эшон оламдан ўтсак, унинг ўрнини катта ўғиллардан бири бажарган¹⁰.

Ўрта осийнинг бошқа ҳудудлари сингари Бухоро воҳасида ҳам Бободехқон тимсолини нуроний чол қиёфасида тасаввур қилишган. Гиждувон туманида қўш чиқариш, ғалла ўрими, хирмон янчиш маросимларида нуроний чол иштирок этолмай қолса, бу вазифани даврадаги энг ёши катта киши бажарган. У кишининг ёши 50, 55, 60 да ҳам бўлиши мумкин экан¹¹.

Гиждувон туманида илм эгаси, қишлоқ муллasi ёхуд унинг ўғилларидан бир ҳам маросим чоғида “Қуръон”дан оятлар ўқиб, дуо қилиши, ишни эса кексароқ киши бошлиб бериши мумкин, дейишар экан¹². Юқоридаги фикрлар замирида Бободехқонни бир киши деб эмас, аксинча, бир неча деб тасаввур қилиш тушунчаси мавжудга ўхшайди. Ислom дини пайдо бўлганидан сўнг яратилган “Нурнома” мажмуасининг “Рисолаи Дехқон” бобида “Одам алайҳиссаломдан то Жаноб Расулulloҳ салоллоҳи алайҳи вассаломнинг саодатларигача 7777 дехқон ўтибдурлар, ҳаммалари оқил, доно ва касб-корига мувофик рисола ва соҳибдуо эдилар” дейилади. Балки “Нурнома”нинг эл орасида тарқалиши кишилар онг тушунчасидаги Бободехқон тимсолининг аниқ бир суратини трансформацияга учраган яъни Дехқонбобо шакли бўлса керак.

Дала этнографик материалларидан шу нарса англаш мумкинки, воҳа дехқонлари Бободехқонни Хизр қиёфасида ҳам тасаввур қилганлар. Демак, аждодларимизнинг ўйлашича, Хизр бобо ҳалол меҳнат қилган, покиза, диёнатли инсонларнинг олдида ҳамиша ҳозир у нозир. Хизр архаик мифологияда баҳор ва тирилиш рамзи, кейинчалик бу қатламга Шарқ диний ва эпос бадиий тафаккури орқали “оби ҳаёт” тириклик суви бахш этувчи, деган тасаввур қўшилади.¹³ Юқоридаги хикояни назарда тутиб шуни айтиш мумкинки, “ўлик ер”ни тирилтиришга интилан Жовли қўшчига Хизр бобо ёрдамга келган. Кишиларнинг назарида “ўлик ер” тирилган ва мўл-кўл ҳосил берган.

Яна шуни таъкидлаш керакки, дехқонларга хос бўлмаган ҳатти-ҳаракатлар: ҳалолга ҳаром аралашса, ўзганинг ҳақиға хиёнат қилинса, экилаётган уруғдан ўғирлаб қолинса, Хизр бобонинг жаҳли чиқиб нопок дехқонни албатта жазолайди, деб ўйлашган. Дала этнографик материалларига кўра, қадимда Бободехқон кишиларни дехқончилик қилишга ўргатган, ҳар хил меҳнат асбобларини кашф қилган. Хўжаи Хизир (Қашқадарё воҳасида “Хўжаи Хидир” деб ҳам номланган) Бободехқон каби ўзи зироатчилик билан

⁹ Дала этнографик материаллари. 1996й.. Бухоро тумани Кўчқўмар қишлоғи.

¹⁰ Дала этнографик материаллари. 1997й.. Бухоро тумани, Сафкарда қишлоғи.

¹¹ Дала этнографик материаллари. 1997й.. Гиждувон тумани, Бобоғози қишлоғи.

¹² Нурнома мажмуаси. Тошкент; 1991й. -Б.32.

¹³ Жўраев М. Ипак йўли афсоналари. Т., Фан, 1993. –Б. 87-88.

шуғулланмаган, аксинча, қайсидир бир ҳолатда ёрдам қўлини чўзган¹⁴. Албатта, деҳқонлар кузги ва баҳорги шудгор, экин-текин, суғориш, ўриш, хирмон қилиш, янчиш ишларида Хизр бободан ёрдам сўрашган. Кишилар Хизр бобони ҳар жойда учратиш мумкин деб ўйлашади. Ахборотчи Баҳодир Абдурвззоқовнинг ҳикоя қилишича, бегона киши билан қўл бериб кўришаётганда баъзи кексалар ҳамроҳининг бош бармоғини сиқиб ушлашади. Сабаби кўришаётган шахс Хизр бўлса, бош бармоғининг суяги бўлмас экан. Суйаксиз бармоқни ушлаган киши Хизрдан қатъий бирор нарсани сўраш имконияти бўлган. Кишиларнинг тушунчасига Хизр бобо нафақат зироатчиларга, балки чорвадорларга ҳам, овчиларга ҳам ва бошқа касб эгаларига ҳам, бефарзанд кишиларга ҳам, оғир касалларга ҳам ўзининг кароматини кўрсатган, ёрдам берган.

Халқ тасаввурида Хўжаи Хизр ораста кийинган чол, қўлида ҳасса, гоҳ пиёда, гоҳ эшак минган ҳолда гавдаланган. Деҳқончиликнинг кўзини биладиган кекса кишиларни “Хизр кўрган” ёки “Хизр кўрганнинг боласи” дейишган. Деҳқончиликдан мўл ҳосил олган кишиларни ҳам “Деҳқонбобонинг нафаси теккан” ёки “Даласидан Деҳқонбобо ҳассасини судраб ўтган” деб улуғлашган. Ахборотчи Кенжа бобо Жуманазаровнинг таъкидлашича, отаси эккан бугдой, арпа ўсиб отга тенглашган экан. Кишилар “бой буванинг еридан Деҳқонбобо этагини судраб ўтган, дони омборга сиғмайди” деб гап қилишаркан. Кўпнинг гапида Хизр бор деганларидек, дон омборга сиғмай, ортганини ўрага кўмишган экан¹⁵.

Қишлоқ аҳли кўпни кўрган, деҳқончиликда суяги қотган кексалардан ерни шудгорлашда ҳам, уруғ сепишда ҳам, ғалла ўришда ва янчишда ҳам маслаҳат олишган. Агар даладаги экинлар кўнгилдагидек бўлиқ ривожланса, инс-жинслар ҳазиллашмасин, балло-ю қозолардан асрасин деб Деҳқонбобо ҳақиға ис чиқарилган. Дала этнографик материалларидан шу нарса маълум бўладики, ис чиқаришнинг бирор белгиланган куни бўлмаган. Зироатчилик билан боқлиқ удумларнинг кўплари бағорда Наврўз байрами арафасида бажарилган.

Воҳада экинларнинг ривожини паст бўлса, ҳашорот тушаверса, пайкал бошида экинларга сув оқиб кирадаган жой ёки бирорта экиннинг япроғи устида чироқ (похта пилик қилиб эшилади ва пахта ёғи шимдирилиб) ёқилган, дуо ўқилган. Бу ҳам Бободехқонга ис чиқаришнинг бир кўриниши ҳисобланган¹⁶.

Бухоро деҳқонларининг тушунчасида Бободехқон ҳам, Хизр ҳам деҳқончилик илмини мукаммал егаллаган, шу боисдан улар ҳар қандай болани даф қила оладилар деб, тушунилган.

Пайкалларга қўнган инс-жинсларни ҳайдаш, ҳар хил мушкулларни осон қилиш фақат уларга хос хусусиятлардир. Бободехқонга ис чиқариш жараёнида оловга сиғинишнинг гувоҳи бўламиз. Демак, инс-жинсларни даф қилиш, уларни олов билан куйдириш, кўрқитиш, отшпарастлик динига хос бўлса, Қуръон суралари билан дуои бад қилиш ислом динига хос, улар кейинчалик бир-бири билан уйғунлашган. Зироатчиларнинг, олов ва дуонинг қудрати бирлашиб, ёвуз кучлар устидан осонлик билан ғалаба қилганлар.

¹⁴ Дала этнографик материаллари. 1996 йил. Деҳқонобад тумани, Қорашина, Тудачорбоғ қишлоқлари.

¹⁵ Дала этнографик материаллари. 1996 йил. Пешкў тумани. Питмон қишлоғи.

¹⁶ Дала этнографик материаллари. 1997 йил. Ёғдудон тумани, Бобоғози қишлоғи.

XIX аср охири – XX аср бошларида ҳам Бухоро деҳқонлари ўзларига номаълум бўлиб кўринган табиатнинг кўринмас кучларидан кўркувга тушар экан, айти пайтда аждодларга ўхшаб улардан қутулиш чоралаини ҳам излашган.

Аждодлари топиниш даражасига кўтарилган Бободехқон тимсоли воҳа деҳқонларининг эътиқод қилишга асосли эди. Бободехқон билан боғлиқ маросимларга муллар томонидан илоҳий тус берилди. Натижада маросимнинг мазмундаорлиги, кишилар орасидаги мавқеи анча ортган.

Хулоса қилиб шуни ҳам айтиш керакки, Ўрта Осиёда яшовчи халқлар орасида зироатчилик ҳомийси Бободехқон образининг тарихий-мифологик асослари қадимги ҳосилдорлик илоҳи билан боғлиқ. Қадимги аждодларимизнинг эътиқодий инончлари, табиат ҳодисаларини илоҳийлаштириш билан боғлиқ мифологик ҳосилдорлик худоси ёки ҳосилдорликка топиниш анъаналари замирида пайдо бўлган ҳамда ҳомий куч тимсоли сифатида мифологик қаҳрамонлар қаторидан ўрин олган ва кейинчалик исломий тус берилган.

Демак, биз бундан зироатчилик ҳомийси Бободехқон культига сиғинишда исломгача бўлган эътиқодий қарашларни исломий анъаналар билан қоришган синкретик тарзда сақланиб келинаётганини кўрамыз¹⁷.

¹⁷ Раҳмонов Ф. Зроатчи...//Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва назарий методологик ёндашувлар. Т., 2004. –Б. 236-242.